

Μνήμων

Τόμ. 37 (2019)

Μνήμων

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019

ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.37126](https://doi.org/10.12681/mnimon.37126)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ Σ. (2024). Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019. *Μνήμων*, 37, 346–350.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.37126>

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ❖ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ❖ ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ❖ ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ❖ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος († 1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ❖ ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ❖ ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) ❖ ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ❖ ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Ίκαρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάρης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γκαρά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μελέτες

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο . . .	11-44
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869).	45-70
ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα	71-104
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού	105-124
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ:	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφέσιος (†1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του	125-158
ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα . .	159-170
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) . .	171-194
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές	195-220
ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτού- του Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργα- νισμός.	221-248

Προσεγγίσεις

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (15.12.1931 – 18.7.2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της	249-258
--	---------

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα . .	259-276
--	---------

Μνήμη Κωνσταντίνου Ντόκου (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ 277-284

Βιβλιοκρισίες

Γκαρος Μαντούβαλος, *Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχειρήση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου αιώνα – 19ος αιώνας)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 2016, 463 σ. (Βαγγέλης Σαράφης) 285-288

Nikolaos A. Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, 2016, 384 σ. (Γιάννης Καρράς) . . . 288-291

Katerina Galani, *British Shipping in the Mediterranean during the Napoleonic Wars. The Untold Story of a Successful Adaptation*, Leiden – Βοστώνη, Brill, 2017, 278 σ. (Γκαρος Μαντούβαλος) 292-298

Le consulat de Venise, tome II (1750-1751) και III (1752-1753), publiés par Nicolas E. Karapidakis, Centre de Recherche Scientifique, Sources et Études de l'Histoire de Chypre, Nicosie 2017, 538+735 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου) 298-302

Βασίλειος Γ. Μαργακός, «Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα». *Ρομαντική φιλοπατρία και μεταμορφώσεις τῆς πατρίδας στὸν Γκριγκὸρ Παρλίτσεφ (1830-1893)*, Ἀθήνα, Ἡρόδοτος, 2018, 480 σ. (Σοφία Ματθαίου) 302-308

Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μᾶτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018, 8ο μικρό, 235 σ. (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης) 308-316

Ἑλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ἐπιστημονική ἐπιμέλεια Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμῆμα Ἱστορίας και Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἱστορήματα 7, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Εὐρασία, 2018, 686 σ. (Γιάννης Κόκκωνας) 317-327

Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War*

<i>Failed to End, 1917-1923</i> , London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνική έκδοση: <i>Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923</i> , μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.) (Ελλη Λεμονίδου) . . .	327-334
<i>Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 2015</i> , επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, 208 σ. (Νικόλαος Μπουμπάρης) . . .	334-338
<i>Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο πέλαγος (τέλη 14ου – αρχές 19ου αιώνα)</i> , επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, 382 σ. (Δημοσθένης Α. Δόνος) . . .	339-342
<i>Άννα Ματθαίου, Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Ελληνικές μαρτυρίες, 17ος – αρχές 19ου αι.</i> , Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2019, 276 σ. (Δημήτρης Δημητρώπουλος)	342-346
<i>Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους</i> , Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ. (Στρατής Μπουρνάζος) . . .	346-350
<i>Εύη Καρούζου, Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843</i> , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2019, 256 σ. (Κατερίνα Γαρδίκα).	350-353
<i>Λύντια Τρίχα, Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)</i> , Αθήνα, Πόλις, 2019, 850 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου) . . .	354-358
<i>Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης, Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019, 184 σ. (Ελένη Γκαρά)	359-366

Χρονικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού 2019-2020

Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2019-2020 . . .	367
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	367-368
Β'. Συνέδρια – Ημερίδες	369
Γ'. Εκδόσεις	369

Δ'. Το Facebook της EMNE	369
Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2020-2021 . . .	370
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	370-371
Β'. Συνέδριο	371-372
Γ'. Το Facebook της EMNE	372
Ευρετήριο τόμου 37 (2019-2020)	373-396
Contents – Table des matières	397-398

παράδειγμα: ο Αλέξιος Κουτσαλέζης, πρόσφυγας από τα Γιάννενα στην απελευθερωμένη Ελλάδα, στέλεχος του Υπουργείου Οικονομικών, γέρος πλέον στα 1882, γράφει για τη γέννησή του: «Ενθυμούμαι την μητρικήν οικίαν, όπου εγεννήθην, κειμένην εις την λεωφόρον την άγουσαν εις την αγοράν (Σαράι Μαχαλά), της οποίας το οικόπεδον μετέβη εις άλλας χείρας πωληθέν υπό ημών. Η έκτασις της οικίας αύτης, τα βαθύτατα υπόγειά της, τα εν αυτοίς βαγένια, εδείκνυον το ευ έχειν της οικογενείας· αλλά κατά την εποχήν της εις τον κόσμον εξόδου μου, τίποτε δεν υπήρχε εκ των κτημάτων, εκτός των πεπαλαιωμένων οικοδομών, ας δεν εδύνατό τις να επισκευάση χωρίς να προσφέρη αδρά δώρα εις τον Αλή πασάν και τα δώρα έπρεπε να είναι ισοβαρή με τα απαιτούμενα έξοδα».³ Ο οικογενειακός πλούτος, η πολυτελής, μεγαλοπρεπής οικία, σύμβολο κοινωνικού κύρους στην κεντρική οδό της πόλης, η οφειλόμενη σε εξωοικονομικούς καταναγκασμούς οικονομική καταστροφή, η ανάκαμψη ως αποτέλεσμα προσωπικής προσπάθειας και ικανότητας υφαίνουσαν εδώ το οικογενειακό νήμα. Το οικογενειακό ίχνος στην περίπτωση αυτή όμως είναι διαφορετικό από τους αυτοδημιούργητους –σχεδόν αυτοφυείς θά 'λεγε κανείς– ανθρώπους των όπλων. Είναι προσαρμοσμένο στις προτεραιότητες ενός γόνου εύπορης οικογένειας που μετακινήθηκε από το στάδιο του εμπορίου σε εκείνο της διαχείρισης των δημόσιων οικονομικών.

Προφανώς οι παρατηρήσεις αυτές δεν υπονομεύουν την αξία των προσωπικών μαρτυριών ως ιστορικής πηγής, αλλά επισημαίνουν κάτι ίσως προφανές, ότι η πολλαπλή σημασία τους έγκειται όχι μόνο σε όσα επιθυμεί να πει ο αφηγητής αλλά και σε όσα μπορούν να ανιχνευτούν κάτω και πίσω από τα λόγια του. Η Α. Ματθαίου στην καλογραμμένη μελέτη της αναδεικνύει τον πλούτο και το εύρος των μαρτυριών και προτείνει ενδιαφέρουσες χρήσεις και ερμηνείες τους.

Κλείνοντας το σημείωμα αυτό, μια παρατήρηση μόνο για το ίδιο το βιβλίο. Πρόκειται για είναι ένα πολύ όμορφο βιβλίο: ένα κομψό και φροντισμένο έντυπο. Είναι το πρώτο βιβλίο μιας νέας σειράς, σε μικρό σχήμα, του Εκδοτικού Οίκου Μέλισσα, που εμπλουτίζει τις ανθρωπιστικές επιστήμες και ιδιαίτερα την ιστοριογραφία με πολλά και σημαντικά βιβλία μεγάλου σχήματος, ενώ εκδίδει σταθερά και το περιοδικό *Τα Ιστορικά*. Μακάρι να είναι παραγωγική και να μακροημερεύσει.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ.

Κάπου εκεί, στα τέλη του 19ου αιώνα, αντίπαλοι του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου τον κατηγορούσαν ότι είχε συστήσει την «εταιρεία του αμοιβαίου θαυμασμού» –το είχα πρωτακούσει από τον Φίλιππο Ηλιού, που του άρεσε πολύ να διηγείται την ιστορία αυτή. Με το παρόν κείμενο διατρέχουμε, τόσο εγώ όσο και ο Καραμανωλάκης τον κίνδυνο να κατηγορηθούμε ότι στήσαμε μια τέτοια «μηχανή»,

3. Αλέξιος Κουτσαλέζης, *Διαφέροντα και περίεργα τινα ιστορήματα*, Αθήνα 1882, σ. 2.

καθώς είμαστε «αρχαίοι» φίλοι. Υπάρχει το ενδεχόμενο αυτό πάντα, όταν μιλάς και γράφεις για βιβλία φίλων που σου άρεσαν ή, για να είμαι πιο ακριβής, σε ενθουσίασαν· και το *Ανεπιθύμητο παρελθόν* ανήκει σε αυτή την κατηγορία. Ασφαλώς, η προσπάθεια της αποφυγής του χαρακτηρισμού του «αμοιβαίου εταίρου» δεν είναι λόγος για να μετριάσω τα λόγια μου ή για να ψάξω να βρω, παντί τρόπο, αδυναμίες στη μελέτη αυτή. Λέω, λοιπόν, τη γνώμη μου ευθέως: πρόκειται για ένα σπουδαίο βιβλίο που μελετά ένα σπουδαίο θέμα.

Πρώτα απ' όλα, έχουμε μια ευτυχή επιλογή θέματος. Οι φάκελοι, η ιστορία και η καταστροφή τους είναι ένα θέμα άγνωστο και ταυτόχρονα σημαντικό, το οποίο, μάλιστα, μας προσφέρει ένα προνομιακό πρίσμα για να μελετήσουμε πολλές όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 20ού αιώνα. Το βιβλίο ανοίγεται σε πολλά θέματα όπως τα δικαιώματα, η δημοκρατία, οι μηχανισμοί επιτήρησης, η ασφάλεια, τα πολιτικά και τα κοινωνικά δικαιώματα. Με παρατηρητήριο τους φακέλους μπορεί ο μελετητής να εξακτινωθεί σε όλα αυτά. Και μαθαίνουμε πολλά από το βιβλίο, όπως από κάθε καλό βιβλίο: για το παρελθόν των σημερινών φακέλων, για την προϊστορία και την ιστορία της καταστροφής τους, για τις αντικρουόμενες απόψεις, τις συζητήσεις που υπήρχαν, τις διαμαρτυρίες στην κοινωνία γενικά και στους κόλπους των ιστορικών, ειδικότερα. Μαθαίνουμε, επίσης, και άλλα πολλά, και για χώρες εκτός της Ελλάδας: για τους φακέλους στην Ανατολική Γερμανία, στη Λατινική Αμερική, στην Ισπανία.

«Γιατί το κάψαμε το παρελθόν μας;»: αυτός είναι ο τίτλος του τελευταίου κεφαλαίου, που μας παραπέμπει βέβαια, εμμέσως πλην σαφώς, στο καβαφικό «Γιατί τα σπάσαμε τα αγάλματά τους». Αυτό είναι το κεντρικό θέμα της μελέτης: οι λόγοι που κάηκαν οι φάκελοι, ο τρόπος και η διαδικασία με την οποία φτάσαμε σε αυτή την απόφαση, και όχι οι καθαυτοί φάκελοι. Ο συγγραφέας πετυχαίνει εδώ μια καλή ισορροπία. Αφενός, αν δενμίλαγε καθόλου για τους φακέλους, κάτι τέτοιο θα συνιστούσε ακροβασία: προφανώς δεν μπορείς να μιλήσεις μόνο για την καταστροφή των φακέλων, τη μνήμη, το παρελθόν, χωρίς να πεις για το τι είναι οι φάκελοι, πώς συγκροτήθηκαν, τι ρόλο έπαιξαν –ειδικά, μάλιστα, καθώς πρόκειται για θέμα για το οποίο οι επιστημονικές προσεγγίσεις απουσιάζουν ολοσχερώς. Από την άλλη, ανμίλαγε πολύ περισσότερο για τους φακέλους καθαυτούς, το βιβλίο θα γινόταν μια ιστορία των φακέλων και θα έχανε έτσι τον στόχο του.

Η μελέτη επιχειρεί να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα, γιατί καταστράφηκαν οι φάκελοι το 1989, ακολουθώντας δυο μονοπάτια. Η μια διαδρομή είναι η ιστορία των φακέλων, εκκινώντας από τον Μεσοπόλεμο και φτάνοντας μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90. Η άλλη, παράλληλη διαδρομή, είναι η δημόσια συζήτηση για την καταστροφή τους, εντοπισμένη κυρίως στο 1989, αλλά χωρίς να λείπει η αναφορά και σε προγενέστερες απόπειρες. Όπως λέει ο συγγραφέας, προσεγγίζει την καύση ως ένα γεγονός μέσα στο οποίο συναντήθηκαν οι κληρονομίες που είχαν αφήσει οι φάκελοι στην ιστορική τους διαδρομή. Πρόκειται, μας εξηγεί, για κληρονομίες υλικές και συμβολικές, ενώ οι παροντικές αναγνώσεις του παρελθόντος υπαγορεύονται τόσο από αυτές όσο και από την πολιτική και κοινωνική συγκυρία. Αντιμετωπίζει έτσι την καύση –και αυτό το θεωρώ σημαντικό– ως έναν κόμβο σε μια μακρά διαδικασία μετάβασης σε ένα δημοκρατικό καθεστώς, το οποίο επιχει-

ρούσε να αποκαταστήσει τις πληγές του διχαστικού παρελθόντος.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό –και προσόν, κατά τη γνώμη μου– του βιβλίου είναι ότι μιλάει για θέματα δύσκολα, αγγίζει «οικεία κακά». Τέτοιο θέμα είναι και η ιστορία των φακέλων, της συγκρότησής τους, όλη η ιστορία της παρακολούθησης στη μεταπολεμική Ελλάδα αλλά και η ιστορία της καταστροφής τους το 1989. Πώς να είναι υπερήφανη μια κοινωνία είτε για το ένα είτε για το άλλο; Και εδώ μπορεί να υπάρχουν δύο κίνδυνοι: είτε το να μη μιλάς καθόλου γι' αυτό το παρελθόν (μια στάση η οποία μπορεί πολιτικά να είναι εξηγήσιμη, ακόμα και ωφέλιμη σε συγκεκριμένες συγκυρίες) ή να αναφέρεσαι καταγγελτικά σε αυτό (μια στάση εξηγήσιμη και επίσης θεμιτή.) Ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης υιοθετεί μια άλλη στάση, τη στάση της ερμηνείας και της κατανόησης. Και μας δείχνει, τοποθετούμενος πλέον και ως ιστορικός αλλά και ως πολίτης, πως στη συμφιλίωση μπορούμε να φτάσουμε όχι μέσα από τη λήθη και την αποσιώπηση αλλά μέσα από την κατανόηση.

Ένα τρίτο γνώρισμα του βιβλίου, που αξίζει να επισημάνουμε, είναι ότι παρά το ότι πατάει γερά στα τεκμήρια και παρά τη στιβαρή ιστοριογραφική του σκευή, ανοίγεται και σε άλλες οπτικές και προσεγγίσεις. Έτσι, χρησιμοποιεί εργαλεία της ψυχολογίας, όταν μας μιλάει για τον φόβο. Για τον φόβο, ο οποίος δεν είναι μόνο αφηρημένο συναίσθημα ή προσωπικό γεγονός, αλλά γίνεται κοινωνική κατάσταση και υλική δύναμη, η οποία δημιουργεί καταστάσεις, συμπεριφορές, σχέσεις απολύτως χειροπιαστές. Ο συγγραφέας αξιοποιεί την οπτική της ψυχολογίας χωρίς να υποπίπτει σε κάποιον ψυχολογισμό και αυτό το θεωρώ μια ακόμα από τις σημαντικές συνεισφορές της μελέτης.

Τέταρτον, θέλω να σταθώ στη συγκριτική προσέγγιση που αναπτύσσεται κυρίως στο πρώτο μέρος, με τις περιπτώσεις της Λατινικής Αμερικής, της Ισπανίας και της Ανατολικής Γερμανίας. Αυτό αφενός μας προσφέρει γνώση, και μάλιστα γνώση εξαιρετικά χρήσιμη ειδικά για το ελληνόφωνο κοινό, καθώς πολύ λίγα έχουν μεταφραστεί στη χώρα μας σχετικά. Το *Ανεπιθύμητο παρελθόν* μας φωτίζει ομοιότητες αλλά και διαφορές. Βλέπουμε, για παράδειγμα, πως, ενώ χιλιάδες πολίτες διαδήλωναν έξω από τα γραφεία της Στάζι ή έξω από τα αστυνομικά τμήματα στην Παραγουάη, ζητώντας τη διάσωση των φακέλων, αντιθέτως η ελληνική κοινωνία είτε αδιαφόρησε για την καταστροφή των φακέλων είτε τη δέχτηκε θετικά. Βλέπουμε επίσης, και είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, πως, ενώ στη Λατινική Αμερική κυριαρχούσε το σύνθημα «Μνήμη – Αλήθεια – Δικαιοσύνη», στην Ελλάδα το αίτη-

μα της διατήρησης –εκτός του ότι περιορίστηκε σε μικρότερες και σε επαγγελματικές ομάδες όπως οι ιστορικοί– είχε ως βασικό επιχείρημα τη διατήρηση της μνήμης ή την καταγραφή της ιστορικής αλήθειας και όχι τη δικαιοσύνη και το δίκιο.

Η μελέτη, μαζί με όσα μας μαθαίνει, καταδεικνύει τα κενά τής μέχρι τώρα έρευνας, τα οποία είναι πολλά. Θα δώσω ένα παράδειγμα: τις δηλώσεις αποκήρυξης του κομμουνισμού στη Μακρόνησο. Έχουμε ακούσει πολλές φορές γι' αυτές –όπως και για τους φακέλους, άλλωστε– είναι πολύ γνωστές ως περίγραμμα, τι ξέρουμε όμως στην πραγματικότητα στην ουσία γι' αυτές; Πόσοι και πόσες ξέρουμε ότι στη Μακρόνησο, σε ποσοστά άνω του 90%, οι κρατούμενοι υπογράφουν δήλωση μετανοίας; Πόσο εύκολο είναι να μιλήσει κανείς γι' αυτό; Καθώς υπογράφει η συντριπτική πλειονότητα, επικρατεί σιωπή γι' αυτό το τραυματικό γεγονός –και είναι απολύτως εύλογο και πολύ καλώς συμβαίνει, αν μιλάμε από την πλευρά των ανθρώπων. Και υπάρχουν μεγάλες εκπλήξεις και ανατροπές: στις εκλογές που γίνονται το 1950, στη Μακρόνησο, οι πολίτες και οι οπλίτες (που έχουν εξαναγκαστεί με σωματικά και ψυχικά βασανιστήρια να υπογράψουν) ψηφίζουν στην πλειονότητά τους υπέρ της Αριστεράς και του Κέντρου. Στη συνέχεια, μάλιστα, κάποιοι ανακαλούν τις δηλώσεις τους. Τι γίνεται μετά, όταν επανέρχονται οι άνθρωποι αυτοί στο σπίτι τους, πώς εντάσσονται ξανά στην κανονικότητα, τι τραύματα ή στίγματα συνεπάγεται η δήλωση; Το βιβλίο αγγίζει αυτά τα θέματα. Φυσικά δεν ασχολείται εκτενώς μαζί τους, δεν τα εξαντλεί, δεν είναι αυτός ο ρόλος και η αποστολή του.

Θα κλείσω επισημαίνοντας πόσο ωραία είναι γραμμένο το βιβλίο. Ο Καραμανωλάκης έχει αφηγηματικό χάρισμα. Ωστόσο, πρόκειται για κάτι παραπάνω: η ωραία γραφή είναι μια επιδίωξη, ένα στοίχημα για όποιον θέλει να απευθύνεται όχι μόνο στην κοινότητα των ιστορικών αλλά και στο ευρύτερο κοινό. Και ο Καραμανωλάκης το κερδίζει καταφανώς. Παραθέτω ένα κομμάτι από τον Πρόλογο:

Δuo χρόνια μετά, τελειόφοιτος του δημοτικού, ο χαμός του Αλέξανδρου Παπαρούλη, η φωτογραφία του ανάκατα με τις αφίσες της Φάρα Φόσσετ από τους Αγγέλους του Τσάορι. Μεγαλώσαμε ακούγοντας για τους φακέλους, για όλους όσοι ήταν φακέλωμένοι και για τους άλλους, εκείνους που φακέλωναν, για τις προσκλήσεις στο αστυνομικό τμήμα και το επιδεικτικό ξεφύλλισμα των εγγράφων, για όσους πλήρωσαν με χίλιους τρόπους την εμπλοκή τους στην πολιτική. Και πάντα με την ίδια επώδο: μην κάνεις εσύ βλακείες, μην καταστρέψεις τη ζωή σου, μην έχεις εμπιστοσύνη σε κανέναν. Μεγαλώσαμε βλέποντας τον φόβο των λίγο μεγαλύτερων από εμάς. [...]

Στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης ο θείος μου, ο αδελφός της μάνας μου, γύρισε από τη Σοβιετική Ένωση. Αντάρτης του ΕΛΑΣ, φυλακίστηκε μετά τα Δεκεμβριανά. Αποφυλακίστηκε με την αμνηστία του 1963. Η χούντα τον βόηκε στη Μόσχα. Όταν γύρισε, ο πατέρας μου τον υποδέχτηκε σαν ήρωα. Και όμως, για μια δεκαετία περίπου, ως την αποφυλάκισή του, δεν τον είχαν επισκεφθεί στη φυλακή. Όχι για να μη γίνει γνωστή η συγγένεια, αυτό ήταν δεδομένο, όσο για να τονιστεί σε εκείνους που γνώριζαν η έλλειψη οποιασδήποτε σχέσης, η συμβολική απομάκρυνσή του από το οικογενειακό πάνθηρον. Ήταν κι αυτός ένας δρόμος επιβίωσης σε δύσκολους καιρούς για τη μητέρα

και τον πατέρα μου. Μεγαλώσαμε ακούγοντας ιστορίες. Μεγαλώσαμε ακούγοντας για το πόσες κατορηγμένες ποδιές φίλησαν οι άνθρωποι για να μπορέσουν να επιβιώσουν, να μείνουν στη δουλειά τους, να φτιάξουν ένα σπίτι. Πέρασε καιρός για να καταλάβω ότι οι ποδιές –ποιαμών άραγε;– δεν είχαν κατορηγηθεί, ότι δεν τις είχαν φιλήσει πραγματικά. Πιο αργά ακόμη έμαθα ότι κάποτε το συμβολικό είναι πιο βαρύ από το πραγματικό.

Παρέθεσα αυτό το εκτενές απόσπασμα όχι μόνο γιατί μέσα από αυτές τις γραμμές αναδεικνύεται ένας πολύ ταλαντούχος συγγραφέας, αλλά και γιατί μια τέτοια αφήγηση απαιτεί τόλμη. Δεν είναι εύκολο να μιλήσεις γι' αυτά, και μάλιστα σε πρώτο πρόσωπο. Η αφήγηση αυτή συνδυάζει αριστοτεχνικά βίωμα, πληροφορία και ερμηνεία. Πολύ συχνά ο πρόλογος είναι ένα κομμάτι του βιβλίου κάπως άχαρο ή συμβατικό. Εδώ είναι ένα από τα πιο σημαντικά και σαγηνευτικά. Και θα ήθελα να προτρέψω, ενθέρμως και δημοσίως, τον συγγραφέα να συνεχίσει στον ίδιο δρόμο, της γραφής και της σύνθεσης, και να μας χαρίσει γρήγορα και άλλα τέτοια βιβλία, βιβλία επιθυμητά από κάθε άποψη.

ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ

Εύη Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2019, 256 σ.

Η Εύη Καρούζου είναι γνωστή από το έργο της για τον ελληνικό αγροτικό χώρο και την οικονομία του. Τώρα επεκτείνεται σε προσεγγίσεις που είναι πραγματικά πολυεπίπεδες, με ένα βιβλίο για το οποίο μια σύντομη παρουσίαση αδικεί τον σύνθετο χαρακτήρα του. Το βιβλίο αφορά την πρώτη δεκαετία του ελληνικού κράτους, κατά την οποία όμως η ταχύτητα των εξελίξεων ήταν ιλιγγιώδης. Αρκεί να αναλογιστεί κανείς τι πρόλαβε να συμβεί μέσα στον ένα χρόνο από την υπογραφή της ιδρυτικής Συνθήκης του Λονδίνου, της 7ης Μαΐου 1832, μεταξύ των τριών Μεγάλων Δυνάμεων και του βασιλιά της Βαυαρίας, εκείνης που όρισε τον Όθωνα βασιλιά της χώρας.

Το νέο βιβλίο της κυρίας Καρούζου συζητεί ζητήματα που νομίζαμε ότι γνωρίζαμε, με έναν εντελώς νέο τρόπο. Μας προκαλεί να ξαναδούμε τις εθνικές γαίες ως δομικό στοιχείο της εθνικής κυριαρχίας με μια πλατιά προοπτική που συνδέει τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων, πρωταγωνιστών του Ανατολικού Ζητήματος, με εκείνα της κατακερματισμένης ελληνικής πολιτικής τάξης και, τέλος, με εκείνα του χωρικού, καλλιεργητή και δυνάμει πολίτη, γύρω από το μεγάλο επίδικο: τις εθνικές γαίες. Τοποθετεί δε αυτή την προοπτική στο πλαίσιο μιας πολιτικής θεωρίας που μετέφερε, όπως μας λέει η Καρούζου (σ. 203), το φυσικό δίκαιο στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου.

Οι εθνικές γαίες, τα εδάφη που κατά την Επανάσταση του 1821 εγκατέλειψαν οι Τούρκοι κάτοχοί τους και περιήλθαν στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου, ήσαν η μόνη περιουσία της χώρας, η υπόστασή της. Μόνο η ελληνική πολιτεία μπο-